

structuren doorbreken

Ideeën van Koetsier, vastgelegd in augustus 1968:

1 'De geconstrueerde kunst steunt bijna uitsluitend op de traditionele geometrie en verleent haar daardoor een autoriteit die haar niet meer toekomt.

2 De logica kent geen moraal. Dat weten we. Maar ook de structurele vormgeving kent haar niet.

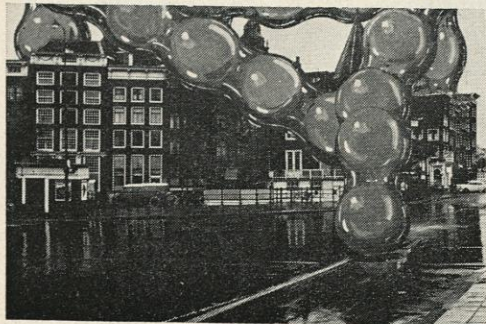
3 Iedere kunstenaar moet een eigen uitgangspunt kiezen en zijn spelregels zelf bepalen. Er is een oneindige reeks van vorm- en structuurspelen.

4 Het totnutoe bekende stratenbeeld illustreert evenzeer de hegemonie van de traditionele euclidische geometrie. Haar geheiligde vormen en structuren worden met geringe veranderingen herhaald. Van een alternatieve vormgeving is nauwelijks sprake. Ik wil dit beeld veranderen en de hegemonie van de traditionele structuren breken.

5 Of mijn plannen gerealiseerd worden is niet wezenlijk. Een discussie erover is al genoeg'.

Traditionele structuren op losse schroeven zetten, ter discussie stellen; de zaken labiel houden tegenover de gewoonte tot institutionaliseren; ingrijpen in het bestaande patroon: de horizontale en verticale indeling van het stadsbeeld wordt aangetast door opblaasbare objecten, schuimgolven, rookformaties, puntenzwermen en richtingssymbolen. Dergelijke concepties geeft Koetsier aan op foto's, die niet direct bedoeld zijn als blauwdrukken, handleidingen voor een uitvoering, maar veeleer als discussie-middelen. Het zijn concepten die tot doel hebben zo ver mogelijk door te dringen in een problematiek, in dit geval die van de gebouwde omgeving.

Concepties voor structuren die structuren doorbreken. Nieuwe structuren, die het leven veraangenamen of verwarring stichten. Of beide doen: een gelatinegolf langs de gevel van de Bijenkorf zal de aanblik voor de buitenstaander wellicht veraangenamen, de eigenaar raakt erdoor in verwarring, en de Bijenkorf-bezoeker

Amsterdam, Inflatable. Hans Koetsier, 1966/'68.

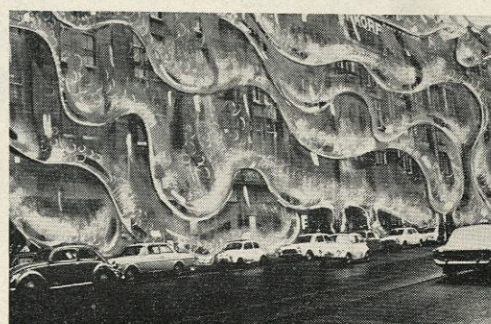
zal het lastig vinden als de drab op z'n kleren valt...

Hetzelfde streven om door te dringen in een problematiek demonstreert Koetsier al ruim twee jaar in advertenties die hij in Vrij Nederland plaatst; een serie die voorlopig eindigde met een reeks over formele esthetica. Door de formalisering meent hij dat het publiek van passief actief kan worden: het kan opereren met zelfgekozen elementen volgens zelf gekozen regels.

sensualiteit

Koetsier heeft nogal wat bezwaren tegen de gangbare monumentale 'aankleding' van de gebouwde omgeving. Men zit z.i. teveel vast aan de kunst; ook het verschijnsel environment en nog recenter uitingen zijn immer gerelateerd aan de kunst, aan de zg. 'ontwikkeling' in de kunst. Dit betekent in wezen niets, aldus Koetsier, omdat er niet zoiets als 'ontwikkeling' in de kunst is; 't is net als in de mode slechts een kwestie van verandering.

'Mijn uitgangspunt is dat je je eigen elementen kiest. Dat kan van alles zijn; elementen die je ontleent aan je persoonlijk leven bv., dingen die voor jou een speciale, misschien zelfs magische betekenis hebben. Je kunt de elementen ook random kiezen. Vervolgens stel je spelregels op; bv. het kopje mag wel boven de stoel zitten, of eronder, maar het mag de stoel nooit raken enz. Met deze regels, die persoonlijk gedetermineerd kunnen zijn of die je random kunt kiezen, kun je een logisch model maken. Je kunt ze in de computer stoppen, je kunt er een structuur mee opzetten. Daarnaast kun je ook nog een bepaald programma van eisen zetten, bv. in geval van een opdracht. In dat geval is het geen vrije kunst meer, maar gebonden. In de vrije sector kun je experimenteren wat je wilt, maar zodra je je aan een programma van eisen bindt moet er wat anders gebeuren. Mijn bezwaar is dat er in de meeste gevallen ook dan resultaten uitkomen die het doen voorkomen alsof men nog steeds 'vrij' bezig is in plaats van in relatie tot de architectuurgebruikers enz.; er komen steeds weer blokjes uit, waarom geen beertjes? Je ziet dan vreemde, koele, stervende toestanden die een associatie hebben met een soort wetenschappelijkheid, kilheid, efficiency.

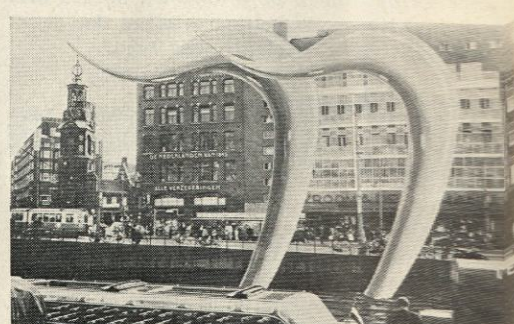

Gelatinegolf over de Bijenkorf. Hans Koetsier, 1966/'68. (Eigendom: Topografische Atlas Amsterdam).

Je ziet een behoefte aan objectivering; men wil het intuïtieve onder controle brengen. Heel goed. Maar in de praktijk betekent dat gemeenlijk dat men tegen het zg. intuïtieve en vóór het rationele kiest. Dat vind ik het kind met het badwater weggooien. Het resultaat is dan een 'logische structuur'; de opwelling, het 'vinden' van de aanleiding om iets te doen, wat de stoel van het geheel is, is verdwenen. Als het goed is vertaal je een programma van eisen in je eigen vormentaal, je doet er iets mee; het resultaat is gerelateerd aan je eigen geschiedenis, je eigen achtergrond. Er blijft dus een stuk subjectiviteit in aanwezig.

Naast de enorme kilheid zie je als tegenovergestelde ook uitingen van een 'geilheid'. Ik mis een balans die bv. de Moren gevonden hadden. Het Alhambra bv.: geen nare, kloosterachtige, rechtlijnige omgeving en ook niet wulps, maar evenwichtig. Het beste woord ervoor is waarschijnlijk 'sensueel'. De categorie van het sensuele moet je bij het maken van dingen in het oog houden, zeker in een koud en kil land als het onze.'

Hans Koetsier, P. C. Hooftstraat 17, Amsterdam, telefoon (020) 71 06 99.

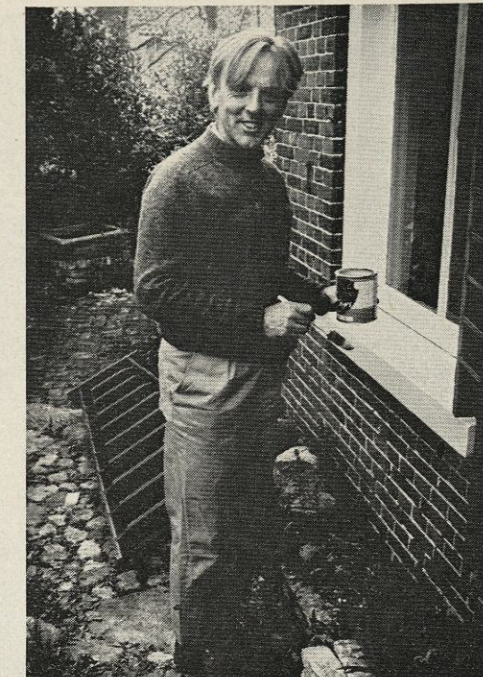
Polyester-vormen voor Amsterdam. Hans Koetsier, 1967/'68.

Interview met Louis G. le Roy

Louis le Roy: 'We bouwen op basis van een rechtlijnig denken, alles wordt geconditioneerd via een lopende band, via metrische systemen. Dat is een economisch bepaalde zaak. Als we dat willen aanvaarden zullen we ook de rechtlijnige steden en de hoekige straten moeten accepteren. Aangezien de mens echter ook andere behoeften heeft, zul je daaraan moeten voldoen buiten het gebouwde. Dat wil zeggen: in die bepaalde plaats waar de gemeenschap woont; dus niet in het 'vrije' landschap, maar als contrawereld zoveel mogelijk betrokken bij de stedelijke planning. Totnogtoe is het zo, dat, wanneer de stedelijke planning gerealiseerd is, de groenverzorger de kans krijgt om een slablad op z'n kant tussen twee bestaande flats te persen. Dit is het ontkennen van de noodzakelijke relatie tussen steenvorm en natuurvorm. De mens kan niet leven bij een van deze uitersten. We kunnen inderdaad niet terug tot de pure natuurvorm, maar we kunnen ons ook niet volkomen vastzetten op de stad als leefvorm, met ontkenning van de natuur. Dit impliceert dus, dat de gesprekspartners bij punt nul, direct en op basis van volkomen gelijkwaardigheid, aan de tafel moeten zitten. Dit is op het ogenblik absoluut niet het geval. Ik weet dat bv. ook bij herkavelingen landschapsarchitecten nauwelijks of geen inspraak hebben. Dat is gewoon waanzin'.

Louis le Roy is in enkele jaren vermaard geworden als de reizende apostel van de Heerenveense ecologie. Her en der in het land treedt hij met ± 300 dia's plus een uitgebreid verhaal op om belangstellenden in kennis te brengen van het 'alternatieve milieu', de 'tegencultuur'. De dia's tonen de tuin bij zijn huis in Oranjewoud, die in acht jaar van vrijwel volstrekte kaalheid evolueerde naar een zeer grote begroeiingsdichtheid, het door hem enkele jaren geleden gekochte stuk land, dat tot dat moment was geteisterd door grazende koeien, en de ook al internationaal bekend geworden Kennedylaan in Heerenveen, waar Le Roy zijn ideeën over een lengte van 1 km en een breedte van 18 meter kon botvieren. Hij maakt grote furore met zijn verhaal plus foto's; het onderwerp is 'in'; grote aantallen mensen zijn kennelijk rijp voor een verandering in het milieu. Het mag althans zekere verbazing wekken dat Le Roy kans ziet om op één avond 450 mensen van hun tv-toestel weg te rukken voor wat in eerste instantie toch niet meer is dan een 'lezing met lichtbeelden'. Nog merkwaardiger is het dat deze 450 mensen bereid blijken om van 20 tot 23.30 uur (met een half uurtje pauze) in het donker te luisteren, zelfs ademloos te luisteren naar het verhaal van één man. Nu moet gezegd dat Le Roy zijn publiek weet te bespelen: af en toe een vrij gemakkelijk op de lachspieren werkende grap, af en toe een tekst die niet ontbloeit is van zekere demagogische kenmerken; de krenten in het brood. Een goede spreker dient iets te hebben van de conferencier, zeker, maar het zou toch niet gelukken een stampvolle en op den duur in zuur stofnood gerakende zaal, drieneenhalf uur beet te houden, wanneer we toehoorders zich niet

'de cultuur moet doorgaan. laten we dan de tegencultuur er gewoon tegenaan leggen'

Louis le Roy

wezenlijk betrokken voelden bij de problematiek.

citaten

Enkele (willekeurige) citaten uit het steeds wisselende betoog van Le Roy:

— Er zijn twee methoden van architectuur bedrijven: de architectuur van het tekenbord, de realisatie van een bouwwerk op basis van een tekening; en de architectuur die ontstaat in ruimte en tijd, waarbij ruimte en tijd de factoren zijn die het resultaat bepalen.

— Het knelpunt in onze cultuur is dat we origineel willen zijn. Hierdoor bloedt de samenleving dood. Wat werkelijk noodzakelijk is, is samenwerking. Architecten moeten niet als eenlingen willen opereren; ze moeten het land ingaan en groepen begeleiden. Datzelfde probeer ik te doen met de tuinen. Ik begeleid het spel, zoals de bouw van een kathedraal begeleid werd.

— De tuin in de Kennedylaan is niet gemaakt op basis van een tekening, maar door gesprekken. En het is niet gebeurd met een hijskraan, maar door mensen met kruiwagens. Ze hadden direct contact met de grond. Wanneer is die tuin klaar? Nooit; na ons zal men er aan doorwerken.

— Beton is wel mooi, maar het is stomvervelend als er teveel is. Heel Nederland loopt op betontegels.

— De betoncultuur daagt de hedendaagse kunstenaars uit tot structurele kunst: schilderen in het stadsbeeld. Ik heb m'n tuin, ik keer dus weer terug naar de natuurlijke vormen, en

heb ook geen behoefte aan de structurele activiteit in de stad.

— De gebouwen komen als zelfrijzend bakmeel uit de grond. En dan hebben we percentage-regelingen om de boel wat mooi op te krikken: een of ander beeldje moet de kolos erachter goed maken. Nou ja...

— De cultuur moet doorgaan. Laten we dan de tegencultuur er gewoon tegenaan leggen.

— De tegencultuur bestaat niet uit rechte, platte vlakken; in mijn tuin is alles getordeerd, glooiend enz.

— Natura artis magistra. Jawel, maar in Nederland ruimen we onze inspiratiebronnen op.

— Het totale leven is geconditioneerd door bos. Nederland, dat oorspronkelijk voor 95% uit bos bestond, heeft nog slechts 7,3% overgehouden (0,024 hectare per inwoner).

— Het gaat om de erkenning dat het leven is gekoppeld aan het microklimaat. We streven met z'n allen echter naar schaalvergroting, met opruiming van het microklimaat, dat de eerste voorwaarde is voor het ontstaan van nieuw leven.

— De mens bewerkt de grond. Duizenden jaren lang trok hij de stenen uit de grond, opdat het zaad wortel kon schieten. Van die stenen bouwde hij muurtjes dwars door de landerijen. Zo creëerde de mens zich een microklimaat, inderdaad, maar de grond is er doodarm door geworden.

— Planten moeten altijd in een gevarieerde gemeenschap leven. Een alleenstaande plant is uit een situatie, uit een totaalpakket gescheurd, het is een patiënt. En een roggeveld is zoiets als een krankzinnigeninrichting.

— De natuur kent geen monoculturen. Soorten die in overvloed aanwezig zijn worden aangevallen door andere soorten. De natuur zoekt naar evenwicht.

— Wat de heren chemici niet kunnen is een korrel aarde maken.

— Een tuinarchitect zei mij dat ik geen tuinarchitect ben. Dat klopt, maar vergeet niet dat het paradijs ook is gemaakt zonder tuinarchitect.

— Iedere tuin is een culturele zaak, ook de mijne. Ik beweer alleen dat ik op de meest natuurlijke manier met planten omga.

— Een Amerikaanse ecooloog zei tegen me: al die Hollanders hebben voor hun huis een miniatuur-weilandje. Klopt. Oorzaak: men wil het platte en groene landschap in relatie brengen met de stad. En dit patroon wordt aangevuld met tulpen en een boom. Dit is hetzelfde als wanneer m en voor een sjeik in Arabië een

zandbak als tuin zou aanleggen.

— Ik heb 300 ton stenen in m'n tuin gebracht; de stenen die de boeren uit hun land gegooid hebben. Daarmee heb ik de kalk weer teruggehaald. En dus ook de worm. Wormen zijn de grootste ploeg van de mensheid (André Voisin). Die gedachte mag u wel es boven uw bed hangen, daar word je rustig van.

— In heb 1800 bomen geplant op m'n land. Hiermee heb ik het proces bespoedigd. De cultuurmat van de koeien is in een paar jaar veranderd in een welig landschap.

— In de eerste vijf cm van de grond leeft meer biomassa dan de hele mensheid samen.

— De 'zelfkant' is het ontmoetingspunt van twee monoculturen: de monocultuur van rechte massale steenmassa's, de stapelvorm van het menselijk wonen, en de monocultuur van het rechte, totaal geëgaliseerde grasland, de eettafel van het vee.

— Een meet- en regelkamer plaatsen in Rotterdam is hetzelfde als brand blussen met een thermometer.

— Schadelijke insecten bestaan niet. Als er één schadelijk wezen is, is dat de mens die alles doodspuit.

— Als de planten verdwijnen houdt iedere vorm van menselijk leven op. Niet de natuur is in een afhankelijke positie, maar de mens.

— De mens voelt zich zozeer de briljante ster van het heelal, dat hij niet eens wil weten dat, wanneer de bladluis zou verdwijnen, het ook met hém gedaan is.

— Het is toch waanzin dat de plantsoenen- diensten in de steden zeggen: wij leggen de tuinen aan zoals de mensen het willen; het is waanzin dat één man 't uitmaakt.

— Sinds 1900 zijn in Nederland vijftig plantensoorten verdwenen. Wanneer alles blijft doorgaan als nu, wanneer de mens zich tégen de natuur blijft keren, zullen er nog eens honderdvijftig gaan.

teamvorming

Plan heeft Le Roy in zijn Oranjewoudse residentie bezocht. In het onderstaande volgt de weergave van een gesprek, waarin een aantal op de achtergrond van Le Roy's werk staande gedachten aan de orde komen en enkele verbanden gelegd worden.

In de eerste alinea accentueert Le Roy de noodzaak dat landschapsdeskundigen, tuin-architecten, in de nul-fase betrokken worden bij stedelijke planning. Dezelfde claim van deelname in het begin stellen beeldende kunstenaars (zie elders in dit nummer en in plan 6), die

vanuit de beeldende kunst bijdragen willen leveren aan de milieuvorming. Wordt de gesprekstafel van de ontwerpers niet erg vol?

Le Roy: 'De tafel is al zeer bezet door de hoeveelheid ambtelijke diensten. Juist daarom mis ik in onze situatie van de ambtelijke opzet zonder meer de beeldende kunstenaars, die in deze samenleving in die stad wonen. Hun afwezigheid heeft te maken met het misverstand van het l'art pour l'art, dat natuurlijk een enorm nadelige invloed gehad heeft. Maar nu op het ogenblik alle problemen zo moeilijk worden lijkt mij de integratie van de kunstenaar binnen de ambtelijke voorzieningen een noodzaak, niet alleen voor de kunstenaar, omdat hij dan ook ziet dat zijn inbreng direct realiseerbaar is, maar ook omdat de ambtelijke situaties, of ze nou goed zijn of verkeerd, per definitie het gevaar van verstarring inhouden. Het verstarrende beeld is vooral beleefbaar in de stedelijke situaties. Alle steden krijgen eenzelfde patroon, omdat het allemaal geboren wordt uit die ene organisatievorm die wij voor de ambtelijke diensten, hoe goed ze ook zijn, hebben, gecreëerd. De ambtenaar duikt weg achter de structuur, die algemeen kenbaar moet zijn. Ik zou het schitterend vinden als kunstenaars in de ambtelijke situatie geaccepteerd werden als contrawereld.'

kunst en landschap

Le Roy, tekenleraar in Heerenveen, bevindt zich als schilder in de kunsthoek, anderzijds in de landschapssituatie. Waarom is hij in de omgeving alléén bezig op de manier van het landschap, waarom niet vanuit de kunstsector?

'Ik erken niet een onderscheid 'kunsthoek' en 'landschapshoek'. Voor mij bestaat er een zeer duidelijke relatie tussen kunst en landschap.

Toen ik mijn opleiding kreeg, in de richting van de gilden, hield ik me bezig met de dingen, het landschap, het portret; als je een portret schildert treedt er een relatie op met de man die je schildert. Ik heb altijd gevoeld dat ik, zodra het 't schilderen van een landschap betrof, als het ware als toeschouwer in dat landschap bezig was. Ik had geen ervaring, ik had geen boom in m'n hand gehad.

Op een gegeven ogenblik had ik het gevoel ik moet in dat landschap werken, niet alleen lopen en bewegen, maar ook met het landschap meewerken, het landschap omvormen, zodat ik het wezenlijk zou snappen. Ik wilde de ruimterwerking die ik schilder ook ervaren als het ordenen in die ruimte. Het merkwaardige is ook dat mijn tekeningen weer heel sterk datgene uitbeelden wat ik met het landschap wil doen, en omgekeerd, dat het werken in het landschap weer mijn schilderijen gaat bepalen. Ik word emotioneel en lichamelijk zeer sterk betrokken bij het landschap en bij de ruimtelijke gegevens, en die hebben omgekeerd weer een invloed op de tekening die ik maak.

In de uitspraak 'natura artis magistra' is de natuur in de 19de eeuw abusievelijk opgevat als het voorbeeld waarnaar de kunstenaar imitatie dient te reproduceren. Maar de natuur kan ook zó opgevat worden dat zij door haar systeem, door haar vormgeving, haar complexiteit, een inspiratiebron is, en ook leermeester: het wezen van de natuurlijke vormen, van de natuurlijke structuur snappen. Ik vind het catastrofaal deze inspiratiebron op nul te zetten. Ik heb als kunstenaar de behoefte om met alle bronnen, die voor mij een stimulans kunnen zijn, contact te hebben. En omdat ik als mens een microklimaat om me heen heb en in contact ben met natuurlijke gegevens, al is het de wind maar, gaat mijn interesse uit naar de voedingsbron om me heen. Ik vind het ook zeer nadelig dat de kunstenaar door een te ver doorwerken van de abstractie tenslotte in een soort monocultuursituatie terecht komt. Door een niet meer openstaan voor allerlei mogelijkheden die buiten hem liggen kan dat doorlopen; het wordt een erg introverte kunst. Hij pompt het uit zichzelf, maar de voedingsbron, die ook weer gekoppeld is aan zijn eigen wezen, ondergraaft hij eigenlijk. Hij sluit zich helemaal op; je krijgt het andere uiterste: vroeger was het helemaal uitwendig en nu is het helemaal interieur. Allebei fout; er moet een wisselwerking zijn.'

Deze introversie geldt voor bepaalde kunstenaars, maar anderzijds is er bv. een groep rond Peter Struycken en Berend Hendriks in Arnhem, die geen behoefte heeft aan 'interieure kunst', maar duidelijk wil opereren in het stedelijk beeld, en dat op een zeer culturele manier doet. Cultureel in die zin, dat men zeer systematisch en objectief zoekt naar structuren. Heeft dat voor uw gevoel te maken met de behoeften van de mens?

'Het is altijd tezeer bedacht, maar dat hoeft geen bezwaar te zijn. Ik vermoed dat in deze groep eigenlijk aan de gang is de slingerbeweging die wordt opgeroepen door de schaalvergroting in de steden. Hiertegenover denkt de groep in kleine structuren, om, door middel van hetzelfde gedachtenpatroon als dat van de architect, te komen tot een schaalverkleining. Nog steeds denkende in analytische, wiskundige gegevens, die hen tot een structuurbeeld brengen, dat de schaalvergroting als het ware kapot maakt.

Ze willen met deze gegevens penetreren in de grote schaal. Met een structuur — en het woord structuur duidt er eigenlijk al op, omdat 'structuur' heel sterk is gebonden aan natuurlijke gegevens — wil men een kunstmatige remplaçant vinden voor het natuurlijke gegeven. Maar het is ook altijd nog beredeneerbaar. U weet dat Tinguely begon kunstmatige structuren in beweging te brengen, waarmee hij opkwam tegen een statisch denken. (1955 tentoonstelling Le Mouvement - Parijs). Door de beweging werd de zaak natuurlijker. Vanuit die beweging is de stap niet groot meer om een vogel in je kamer te laten rondvliegen. Alleen, dán haal je de natuur in huis, het natuurlijk gegeven.'

De tuin rond het huis van Le Roy in Oranjewoud, die acht jaar geleden alleen kweekgras en wat rabarber bevatte. Nu zijn er zeshonderd plantensoorten, die een systeem hebben gearrangeerd. Dit was mogelijk door sluiting van de economie: wat wordt geproduceerd blijft liggen. Wanneer men weinig ingrijpt vormt zich vanzelf een gemeenschap van plantaardig en dierlijk leven dat elkaar in stand houdt. Het geheel is echter niet statisch: in de loop der jaren worden bepaalde planten verdrongen door andere, sommige soorten verdwijnen, nieuwe verschijnen. In de tuin zal men dit proces moeten helpen, omdat bepaalde soorten, die goed in het milieu passen, er om verschillende redenen (zeldzaamheid of afwezigheid in de omgeving) niet vanzelf komen. Er staan niet alleen inheemse wilde planten, ook uitheemse en zelfs gecultiveerde soorten. Le Roy tijdens een van zijn lezingen: 'Het is een 'siertuin'; waarom zou je dan mooie planten, die er eigenlijk niet horen, geen kans geven. Als ze zich handhaven vind ik dat voortreffelijk. Lukt dat niet dan verdwijnen ze vanzelf. De aanzet van een dergelijke tuin is moeilijk, omdat er direct een explosie ontstaat: zodra het terrein 'n kans krijgt zoekt het een evenwicht, maar dat gebeurt in schokgolven. Ik heb destijds 500 vingerhoedskruiden uitgeplant. Ze werden manshoog. Eén plant levert 750.000 zaden, waarvan 80% niet kiemkrachtig is. Zeven jaar later staan er nog maar twee vingerhoedskruiden. Oorzaak: het verstikt elkaar en de directe omgeving is ongunstig voor de kiemkracht van dezelfde plant (toxische werking). Ik heb papaver uitgezet; na drie jaar waren ze weg. Als u in de bedden wieft pleegt u waarschijnlijk een ongunstige selectie; de natuur schakelt het zelf veel effectiever uit. Als u vlierbomen op kale grond zet veroveren ze in zeer korte tijd het hele gebied. Ik heb er destijds drie uitgezet; het zijn er nog steeds drie. Oorzaak: de zaailing valt in mijn tuin niet op de kale grond, maar op het plantenbed; de lichtsituatie onder dit

plantenkleed is totaal anders dan in het open veld (kale grond). Als u in een grasveld een vierkant vak knipt staat er morgen melde in, of andere onkruiden. De aarde tendert ernaar zich te bedekken met planten; zodra u het wegscheurt komt er weer 'onkruid'. U trekt eindeloos onkruid uit; de natuur zorgt n.l. direct weer voor nieuw. En dan komt er nog bij dat het zaad van bv. die melde voor een deel pas na zes jaar opkomt; je kunt de aarde dus nooit helemaal kaal krijgen. De brandnetel staat in een kwaad daglicht. U trekt hem dus uit, maar het zal weinig helpen zolang het gebied naar evenwicht zoekt; u moet wachten tot de schokgolven zijn uitgewoed.

De natuur moet het zelf doen; ik wil juist dat de vegetaties een gevecht met elkaar aangaan en zich daarna verweven. Op deze manier is uit mijn tuin een aantal plantenziektes als vuur- en meeldauw verdwenen; de cyclus van de slakken is weer aangezet. Duizenden slakken maken m'n hele tuin schoon. Tot en met de stammen van de bomen: de groene algenaanslag wordt zorgvuldig opgevreten en omgezet in mest. Je kunt je hand letterlijk spiegelen in de boomstam. Eerst zag ik bijzonder veel zwarte, naakte slakken, nu constateer ik een verschuiving naar huisjesslakken. Het zijn er zoveel dat ik op een gegeven moment bijna in paniek raakte, maar het merkwaardige is: ze laten m'n aardbeien en andere planten ongemoeid. Hun functie is: dood plantenmateriaal opruimen. In een kale tuin, waar de mens alles opruimt, worden ze agressief op niet dood materiaal. Narcissen kunnen zich op humushoudende grond goed ontwikkelen. Het loof is voor vee giftig. Na de zaadvorming wordt het loof geel; binnen twee weken is het opgeruimd door de slakken. Ik hoef het niet naar de mesthoop te brengen. Dankzij het feit dat mijn tuin een besloten economie is hoef ik er nu weinig of niets meer aan te doen.'

te analytisch

'In vind dus dergelijke activiteiten in de stedelijke ruimte een enorme sprong, maar toch nog te beperkt en nog tezeer gebonden aan analyse, wetenschappelijke analyse. En het gebeurt vaak ook op basis van kubistische gegevens als driehoeken, tetraeders en octaeders; men tracht eindeloos structuren te bedenken. Daarin blijft toch de montage steeds zitten; het element waarmee men werkt blijft altijd herkenbaar. Ik vind deze wijze van denken wel een aanvulling op het 'stedelijk denken', maar het ligt me toch nog te veel op hetzelfde spoor. Hoewel deze mensen een afstand nemen tot het macro-element waartegenover ze spelen, denken ze in wezen toch vanuit dezelfde grondgegevens. Dit vind ik een bezwaar, omdat het dan toch weer niet het binnenhalen van een antipode van onze cultuur is.

Het naturalisme, dat inderdaad helemaal decadent geworden is, houden we nóg steeds buiten de deur, terwijl het, als een natuurlijk gegeven, op den duur toch weer ingehaald zal moeten worden, in welke vorm dan ook, omdat het een aanvulling geeft, en omdat via deze natuurlijke gegevens straks ook weer een betrekking met de landschappelijke gegevens kan ontstaan. De vernieuwing die er in de schilderkunst geweest is, van laten we zeggen een Mondriaan, die begonnen is om de schilderkunst structureel op een nieuwe basis te zetten, dáár moeten we weer naar toe. Het uitgangspunt van Mondriaan is niet geweest om in deze abstracties eindeloos te blijven doorredeneren, maar om de schilderkunst van een nieuwe basis te voorzien. Dat kan niet eindeloos doorlopen; er moeten ook weer andere vormen op deze basis ingrijpen, anders heeft het geen zin gehad. Het was logisch dat het naturalisme van de 19de eeuw verliep toen de fotografie de realiteit in beeld ging brengen. Van een nieuw naturalisme zou ik willen spreken als het gaat om het opbouwen van een relatie met de natuur, omdat de creator haar als voedingsbron nodig heeft. Om vormkennis te verrijken, vanwege het omgaan met ruimtelijke dingen. De natuur is de ruimte die om mij heen staat; hoe kan ik praten over ruimte als ik voorbij ga aan de vormen die de ruimte vullen?'

communicatie

Je kunt dus zeggen: ik, als mens mij bevindend in een ruimtelijke situatie, ervaar de omgeving, wanneer hij op mijn maat gesneden is, als een verlengstuk; ik communiceer met die omgeving. Betekent dit ook dat de communicatieve mogelijkheden tussen mensen erdoor vergroot worden?

'Ja natuurlijk. Het is een variant van hetgeen je op het ogenblik ziet in die drang tot het laten vervloeden van grenzen, zoals in sexualiteit en druggebruik. Een dergelijke behoefte tot communicatie wordt juist in de steden veel groter, omdat daar de communicatie met andere natuurlijke gegevens niet meer tot de mogelijkheden hoort; met beton kun je niet communi-

ceren. Nu vind ik de huidige communicatie-explosie een beetje te geforceerd aandoen; ik zeg dus: zodra er in die stadjes veel méér gegevens zijn waardoor communicatie mogelijk is, zal ook de geborneerdheid van deze soms al in een ziektebeeld liggende drang tot communiceren zich ook weer wijzigen.'

cultuurmaatschappijen

Le Roy heeft de cultuurmaatschappijen wel de grote platmakers van Nederland genoemd. Is het zo bar en boos?

'De cultuurmaatschappijen zijn gebonden aan economische principes en ze werken met grote machines. Van de landbouw hebben ze het idee overgenomen dat je de natuur met machines zou moeten bewerken. Ieder terrein, klein of groot, wordt bewerkt met de machines, die nu eenmaal aan de gang moeten blijven. De kapitaalsinvestering in het hele gebied is per definitie altijd groot. Hier in Friesland is een tuinarchitect die op een moment bekend maakte dat het voor landschappelijke zaken vaak economischer is met een landschapsarchitect in zee te gaan dan via cultuurmaatschappijen te werken, omdat zij grote kantoren moeten runnen. Als een of twee cultuurmaatschappijen heel Nederland menen te moeten bedienen, ontstaat uiteraard sowieso het gevaar van uniformiteit. De landschappen zijn bij ons gevarieerd en we hebben veel aanzetten tot vorming van microklimaatssituaties. Dat kan beter gerealiseerd worden op basis van direct contact tussen mens en uitvoerder of de architect en het landschap dan door een kolos van een maatschappij in te schakelen. Hetzelfde speelt bij de opzet van Smienk voor de alternatieve Markerwaardpolders. De polders zijn totnogtoe in een bepaald systeem geconditioneerd, dus moet de Markerwaard ook weer in dat systeem geperst worden. Ongeacht of Smienk gelijk heeft met z'n ecologische benadering — dat laat ik nog helemaal in het midden — zou het wenselijk zijn dat de polder die nog gerealiseerd moet worden, uitgevoerd wordt volgens inzichten die nú gelden en niet opgenomen wordt in een systeem, omdat de andere in dat systeem gemaakt zijn.'

landschaparchitecten

Dergelijke uitspraken lijken een hulde aan het adres van de landschapsarchitecten in te houden, terwijl Le Roy anderszits toch wel minder vleiende woorden heeft geuit over deze categorie vormgevers. Doen ze het dan toch niet goed?

'De landschapsarchitecten doen hun werk geconditioneerd vanuit een statisch denkbeeld. Het gaat er niet om of ze het 'goed' doen; mijn bezwaar is dat ze het landschap niet in de tijd beschouwen. Ze zien het als een gegeven dat in tekening gebracht wordt en via deze tekening

te realiseren is. Ze hebben voor een landschap bewerking dus dezelfde werkwijze als de architecten voor bv. de woningbouw. Ze denken allemaal via de tekentafel. Terwijl je juist van zou moeten uitgaan dat je vooral in een landschap — nog meer dan in een tuin — als het ware de begeleider moet zijn en direct moet werken vanuit de dingen die om je heen zijn; inspelen op de dingen. Ik ontmoet ook wel landschapsarchitecten die inderdaad niet meer tekenen. Die gaan nu ineens ook óm en wikkelen direct met het materiaal werken. Ik heb ze wel gevraagd of de tuin die ze maakten correleert met de tekening. Dan moeten ze erkennen dat er niets van klopt. Vooral in een landschap schijnen de variatie, het leefmotief, de toevalligheden nog een zeer sterke factor te zijn. En nu één van de twee: óf je schakelt al deze factoren uit en je blijft stevig vasthouden aan je eigen uitgangspunt, de tekening — maar dan vermoord je dus alle gegevens die het leven aandragt —, óf je laat het leven aandragen, maar dan gaat de tekening eraan. Ook al weet je de ecologische processen, ook weet je waarschijnlijk de doelstelling waarnaar een landschap evolueert, dan kun je toch niet alle elementen voorspellen. Dit feit erkennen ecologen ook; de complexiteit van het gegeven is te groot. Op een ecologencongres in Parijs hebben mensen als Chilarov en Kühnelt in 1970 ook gezegd dat het dermate complex is dat hoogstens gedeelten van het proces via de wetenschap benaderd kunnen worden.

In de landschapsarchitectuur is totnogtoe al gedaan zoals het gedaan is, omdat de opleiding is ingepast in het kader van de analytische wetenschappen; het is een voortzetting van het analytisch denken, dat men gewend is toe te passen in alle andere disciplines. Landschapsarchitect is toch eigenlijk een uitvinding van de laatste anderhalve eeuw, die in onze eeuw stevig is doorgedraafd.'

kunstmatige ecosystemen

'De ecologieën van bv. E. P. Odum, Clarke, Vogt en Osborn zijn aanzetten geweest voor een meer dynamische benadering. Maar als je gaat werken met het levensproces, de climaxvorming van vegetaties, dan is de ecologie waarmee men op het ogenblik in Wageningen bezig is, veel beter: ecologische landschappen maken, kunstmatige ecosystemen; veel beter, omdat men nu redeneert vanuit de planten, vanuit het leven. In een kunstmatige ecosysteemtuintuin (waarbij dus alle gegevens van het leven geconditioneerd moeten worden) kun je ook alleen maar uitgaan van het leven zelf; het is niet in tekening te brengen, op beeld te zetten.

Aan die kunstmatige ecosysteemtuinten koppelt overigens direct een waarschuwing vast: nóch via de analytische methode van de landschapsarchitectuur, nóch door de (veel betere) aanpak van de ecooloog, zal een landschap een menselijk landschap worden wanneer bij deze beide wetenschappelijke methoden de relatie van het

Louis le Roy: 'Ik heb in Heerenveen enkele jaren geleden een stuk land van een hectare met een bosje van een halve hectare gekocht. Om te zien wat er zou gebeuren als ik er niets aan deed. Het enige wat toelaatbaar was is het planten van bomen, omdat dit de procesgang naar een natuurlijk evenwicht bespoedigt. Nederland bestond oorspronkelijk voor 95% uit bomen; iedere grond die de kans krijgt zal dus tenderen naar bosvorming. Omdat ik niet maaide schoot het gras inéens omhoog, meer dan manshoog en daarna lager. Nu zijn, in het vijfde jaar, delen van dat gras verdwenen. Daarvoor in de plaats waren planten gegroeid, planten die in de wijde omtrek niet meer aanwezig zijn. In vijf jaar had het gras humus gevormd, waarop het zelf niet meer wil groeien doordat de vegetatiepunten verstikken. Vogels laten zaden achter op het humusbed, waarop de andere planten wél willen groeien. Eerst schoot het gras op en daarna de brandnetels. Toen bleek ineens de nachtegaal er weer te zijn; de nachtegaal hoort bij de brandnetel. Het eerste jaar was de netel manshoog, het

tweede jaar was hij teruggedrongen tot de helft, en nu is het zover dat hij wordt aangevallen door planten als hondsdrif en muur. Met andere woorden: hij verdwijnt. Het tele terrein biedt alweer een gevarieerde aanblik. Oorzaak: het achterwege laten van grondbewerking en bemesting. Kunstmest is een enorme milieuvuiler; hij maakt de situatie gunstig voor één plant, nl. het gras. Kunstmest is nuttig voor de economie, maar niet voor het natuurlijk evenwicht. De aarde moet afgedekt zijn; de enige goede bemesting is sluiting van het natuurlijk systeem. Wat valt blijft liggen en dekt de grond af. De boer, wiens koeien het aan mijn land grenzende gebied afgrazen, was beducht voor de 'rommel'; hij vreesde dat mijn 'onkruid' zijn land zou verzieken. Ten onrechte, want zolang hij kunstmest strooit komen mijn planten er echt niet. Het stuk bos was van slechte kwaliteit. Ik heb wat bomen omgehakt en gewoon laten liggen, met als gevolg dat er pissebedden, paddestoelen enz. kwamen. Plus de natuurlijke bodemvegetatie; de hele natuurdynamiek kwam weer in werking.'

menselijk leven afwezig is. Het gevaar is, dat het — hoewel de ecologen veel meer vanuit het gegeven werken — toch nog steeds een wetenschappelijke benadering is.

Het 'leven' moet in een landschap plaats kunnen vinden; buiten de ecologie om brengt het leven allerlei verrassings-elementen in het landschap. Het landschap, speelruimte voor de mens, moet niet geborneerd zijn door exacte gegevens die niet verstoord mogen worden. Vroeger liet een boer, bv. in slordigheid, een stuk land braakliggen; op dát moment was de situatie

gunstig voor de ontwikkeling van de natuur. Op grond van een bepaling door de mens — nl. het laten 'verkommeren' van het stuk land — ontstond weer een evenwichtssituatie. Die vergeten hoeken willen wij nu vaak wel laten doorgaan voor 'natuurlijk landschap', terwijl we helemaal vergeten dat die situatie in een ver verleden door de mens bepaald is. In mijn tuin precies zo. Ik ga er vanuit dat de directe omgeving van de mens samenvalt met het begrip microklimaat. Deze tuin is mijn microklimaat, en ik meen dit klimaat te kunnen verbeteren door de gebruikelijke fouten van de

landbouw (landbouwbewerking op mechanische basis enz.) uit te schakelen. Bemesting bv. is in de natuur een irreële zaak. De ons bekende bemesting van de landbouw conditioneert een produktiesysteem; aangezien ik geen produktiesysteem heb kan ik de bemesting, welke dan ook (organische of kunstmatige), uitschakelen. De natuur heeft z'n eigen manier om de grond vruchtbaar te maken. Aangezien ik in mijn microklimaat als begeleider wil fungeren gaat mijn tuin in de richting van een kunstmatig ecosysteem, waarin een relatie is tussen mijn huis, mijn leefruimte, en alle wezens waarover ik

beheerder moet zijn. Die mogen in mijn gebieden vrij spel hebben. Ik beschouw de insecten niet als een vijand, ik beschouw ze als wezenlijke basis van de driehoek waarvan homo sapiens de top vormt. Hierbij doet zich overigens een interessante tegenstrijdigheid voor: bij een statische benadering van de tuin zal de mens altijd zeer dynamische moeten optreden (hij moet voortdurend harken, spitten, rooien, plukken, snoeien enz.); bij een dynamische aanpak moet de menselijke dynamiek juist ophouden. De dynamische benadering gaat er vanuit dat de natuur zelf de juiste werkers oplevert. De mens kan zich beperken tot die werkzaamheden die gewenst zijn in geval het dynamisch systeem van de natuur om welke reden dan ook in gebreke blijft.

terug tot de natuur?

'Maar goed, deze gedachten hoeven helemaal niet te leiden tot romantische ideeën; er is geen sprake van een 'terug tot de natuur', om de eenvoudige reden dat vrijwel nergens meer werkelijke natuur te vinden is. Bovendien is werkelijke natuur voor de mens onverdraaglijk. Slechts in enkele kleine gebieden, ver in oost-Europa, voor de mens zeer moeilijk te benaderen, zal de 'natuuratie', het natuurlijk beeld, maagdelijk landschap, nog aanwezig zijn. Je hebt er niet veel aan, omdat een volstrekt natuurlijke situatie niet is afgestemd op menselijke aanwezigheid. Een volkomen natuurlijk landschap is in die zin weer niet 'ecologisch', omdat de mens er nooit geaccepteerd is.

Ik ben dus helemaal niet een 'natuurman'; de natuur moet door mij op een menselijke wijze bepaald en geaccepteerd worden. Ik ben geen aanbidder van de natuur in die zin dat ik elke handeling in de natuur per definitie fout zou vinden. Ik zag alleen: de handelingen die nú verricht worden zijn te grondig en tasten alle fundamentele aan. Deze handelingen worden uitgevoerd op die terreinen waar wij ons voedselpakket moeten halen. Mijn theorie is: al die gebieden die losgemaakt zijn of kunnen worden van de voedselproductie hebben die werkwijze niet nodig; laat die gebieden dus naar een nieuwe situatie groeien, een situatie die wel menselijk bepaald zal zijn, maar minder stringent dan op het ogenblik gebeurt.

De natuur is met z'n planten en z'n dieren altijd bezig het hele landschap om te vormen naar een volgend beplantingssysteem; de natuur kent geen beplantingssysteem van een vaststaand karakter. Een statische beplantingswijze, één bepaalde collectie planten, die zonder enige toevoeging doorgroeit, is bezig zijn omgeving te vervuilen met z'n afvalproducten, zodat hij zich tenslotte gaat vergifigen. Van een dynamisch systeem is sprake als er vele plantengemeenschappen bij elkaar staan. In dat geval is de natuur altijd bezig te culminereren naar een bos-situatie. Het bos is, op vruchtbare grond, de eindsituatie van iedere plantenoepzet. Is de grond niet vruchtbaar genoeg dan ontstaan eerst

tussenstadia. Wanneer men alle planten op een bepaald terrein steeds maar laat liggen, niet wegrukken!, doet zich humusvorming voor, zodat het terrein weer verandert. Zodra de planten blijven liggen is de natuur al dynamisch bezig naar een andere situatie te groeien; de humusvorming is de voorwaarde voor de aantrekking van andere plantensoorten. Wie honderd planten uitzet en de zaak steeds maar schoonhoudt door geen enkel (ander) leven toe te laten, is statisch bezig.

Hier ligt dus het gevaar van de statische landschapsarchitecturale opvatting: een tekening wordt geconditioneerd op een aantal gegevens, die weer geconditioneerd zijn door de persoonlijkheid van de architect, die zijn visie vastlegt in dat beeld. Uit eerbied voor die architect laten we deze visie altijd zichtbaar. Dat zie je bv. in het Amsterdamse Vondelpark van Zocher. Uit respect voor Zocher blijft het park in de vorm die door Zocher bepaald is. Alleen de bomen worden groter, de dingen worden wat complexer, maar men voegt niet toe. Het is dus niet een startpunt geweest van een dynamisch gegeven. Het is één exact gegeven dat vaststaat. Dat is dezelfde mentaliteit waaruit ook ontstaan zijn de paleistuinen, die met geschoren hagen en strak omschreven cirkels en paden tot een volkomen metrisch systeem zijn uitgedacht. Een wiskundige vormgeving. Het scheren van buxus tot bepaalde vormen; de mens wil de leefvorm niet aanvaarden, omdat die niet te taxeren is; hij drukt de vorm dus in een wiskundig bepaald pakket.

Wat het op deze manier gebeurt in de architectuur is vers twee. De moeilijkheid hierbij is nl. dat de economie het bouwen van huizen bepaalt. Het is financieel zo geregeld dat men ook uitbreidingsgebieden maar in vijf jaar kan overzien. Het moet financieel rondkomen, er moet dus op zeer korte termijn gerealiseerd worden. Procesvorming in ruimte en tijd is volstrekt onmogelijk; het systeem waarin wij werken is volkomen dictatoriaal. Maar ook andere overwegingen maken een 'proces' in ruimte en tijd onmogelijk: een zeer dichte structuur biedt veel verrassingsmomenten en is niet doorzichtig meer. Als wij rechtlijnig denken en in onze rechtlijnige flats iedereen bijzetten op nummer, dan hebben we een voor de organisator transparante wereld geschapen. Die doorzichtigheid wil men hebben. Ook hier: het scheren van de buxus.'

tuinstad

Tegenwoordig wordt nogal negatief gesproken over het verschijnsel tuinstad; bepaalde stromingen in de architectenwereld zingen lofliederen op het stedelijk wonen. Hoe kijkt u aan tegen het verschil?

'Het denken in een richting van het schaakmat zetten van de natuur die onze steden als enorme krachtbronnen omgeeft, moet leiden tot een catastrofe. Het accentueren van de sex, gevolg van de eenzijdige leefsituatie, moet leiden tot rampen. Op het ogenblik is de helft van de

Nederlandse bevolking toe aan psychische bezetting de hele toestand is geladen, gespannen. Er zijn geen afvloeiingsmogelijkheden meer. Bovendien wordt de stad te eentonig behandeld. Daarin zou bv. met vormgevers van de groep Struycken wat te veranderen zijn met heel kleine, verschillende toestanden. Maar het blijft een steenwoestijn. Hoeveel kleine structuren je ook aanbrengt, het blijft hetzelfde begrip. Aangezien dit echter de procentageregelingen die we gecreëerd hebben ter verfraaiing van onze steden verre te boven gaat, hebben dergelijke activiteiten ook praktisch geen invloed. Desondanks is het per definitie onmogelijk de mens te ontkoppelen aan zijn natuurlijk bestel.

Wat men op het ogenblik doet met het bouwen van volkstuinen in de streek van Rotterdam, vind ik gewoon een aanfluiting. Op enkele vierkante meters beton zet men dezelfde huisplanten neer en laat men de mensen in dezelfde kostuums met gereedschappen dezelfde bolle planten en dezelfde struiken planten. Allemaal in eindeloze rijen.

De tuinstad was in ieder geval een poging om de mens, toch nog altijd op basis van erkenning van het gegeven dat hij natuurlijk is, die relatie met de natuur te laten houden. De tuinsteden moeten er in een andere vorm weer komen. Niet met de fout van de bekende tuinsteden: de mens ging de tuincultuur die toen gold imiteren op een klein schaalte. Men ging óók het parkje maken. In de tuinsteden die ik me zou kunnen voorstellen zou de mens heer en meester moeten zijn over zijn eigen microklimaat, zodat hij vergiftiging op dat gebied kan tegengaan. Hij zou het terrein op basis van natuurlijke gegevens niet in een patroon moeten gieten van een tuintje, maar de nieuwe tuinstad kunnen opbouwen als een gunstig microklimaat.

Door de kennis van dit nieuwe microklimaat zou het tenslotte kunnen komen tot een betere aanpak van landschappen. Als de mens in de relatie met deze structurele tuinen, op basis van de natuur, laten we zeggen de ecologie, weer leert zien dat de relatie noodzakelijk is, ziet hij waarschijnlijk ook de fouten in de omgeving veel beter. Dan zal hij geneigd zijn de kale gebieden op de aarde van een ander kleed te gaan voorzien. Ik zie die tuinsteden zonder meer als voorwaarde. Een van de nadelen van de bekende tuinstad is dat hij te kleinschalig is. Ik zie meer in de idee van de openbare groenstrook, zoals die in de steden liggen. Deze geven de mens een eerste dezelfde ervaring als een tuinstad. Als je de bewoners in de flat een tuin ontnaemt, maar je geeft een grote groenstrook terug, dan kunnen ze daar op veel grotere schaal ruimtelijk veel beter bezig zijn. Ze hebben dan niet de nadelen van de kleine schaal, die ook weer geconditioneerd was op het produceren van je eigen worteltjes. De kleinschaligheid, die toch al aan de orde is in de huizen zelf, moet doorbroken worden in de ruimten tussen de flats. Men moet groepen die dat willen de terreinen geven om onder begeleiding van tuinarchitecten, landschapsdeskundigen, ecologen, tot een goede contrawereld te komen. Waarin men ook

Het eindpunt van de Kennedylaan aan de kant van Oranjewoud. De begroeiing is nogal gesloten, het terrein vrij effen. Dit in tegenstelling tot het andere uiteinde (aan stadszijde), dat gekenmerkt wordt door niveaueverschillen tot 2½ meter en een vrij open beplanting.

Niet alleen stenen, ook bielzen werden gebruikt om hoogteverschillen te creëren.

Het middengebied van de Kennedylaan. De aangebrachte glooiingen vormen de overgang van de uitersten: vlak aan de zijde van Oranjewoud, zeer gedifferentieerd aan de kant van Heerenveen.

wandelen kan, zodat men kan ontsnappen aan de benauwende kleinschaligheid die hem door de krappe economie wordt toegemeten.'

oude wijk: tegencultuur

Dit verhaal gaat primair op voor nieuw te bouwen steden of wijken, maar hoe is het met saneringen van oude stedelijke wijken. Bent u het eens met diegenen die de bestaande situatie willen handhaven en ook gekant zijn tegen pogingen om die oude wijken, nu er tóch gesaneert moet worden, te voorzien van groen?

'Ik ben voor het behoud van de huidige situatie, om de doodeenvoudige reden dat ik het liquideren van bestaande leefstructuren een verarming vind. Ingrijpen demonstreert een denken in de richting van open, schone terreinen, waar, op basis van een caesuur met het verleden, een totaal nieuw leven kan beginnen. Ik stel dat de mens in ruimte en tijd aan de natuur gekoppeld is, maar ook cultureel nooit een caesuur mag maken met het verleden. Bovendien fungeert de bestaande oude wijk als een tegencultuur ten opzichte van de 'schone' omgeving. Zodra we deze tegencultuur opruimen maken we schaalvergroting. Dan zou de tegencultuur alleen nog gevonden kunnen worden in het buitenstedelijk leefmilieu, maar dat is op zijn

beurt weer bepaald door het verkeer, dat steeds razender het land ingaat. Het krijgt dus dezelfde gaardheid als het stedelijk milieu. Het bermen-toerisme van mensen die nauwelijks de stad uitgaan en vastplakken aan de cultuur die ze kennen, toont, dat het landschap buiten al zo geconditioneerd wordt door het verkeer dat er ook nauwelijks meer sprake is van tegencultuur.

Daarom zou ik zeggen: de oude wijk is al een tegencultuur. In mijn redentatie zouden de buitenwijken een zeer ruige natuurlijke tegencultuur kunnen krijgen. Als dat gerealiseerd is zou je de natuur ook weer in de te renoveren binnenwijken kunnen halen.'

mansholt

Welk perspectief biedt Mansholt voor Nederland?

'Mansholt staat op economische gronden voor dat bepaalde landbouwgronden een andere bestemming krijgen, in elk geval niet meer betrokken moeten blijven bij onze economische situatie. Je kunt er bossen mee uitbreiden, je zou bepaalde natuurgebieden kunnen vergroten met marginale landbouwgronden. Aangezien de recreatie op het ogenblik explosief is, in die zin dat bij de steden niets meer te beleven valt, lijkt het mij gewenst dat een deel van deze gronden aangewezen wordt in de directe omgeving van die steden die daaraan het meest dringend behoefte hebben. Zodat het trekken door het land kan verminderen. Er zouden 150.000 hectaren vrijkomen. Nu is het huidige bosbestand als geconcentreerd op de meest schrale gronden. Het is geconditioneerd om armzalig te zijn, zowel in z'n ondervegetatie als in het eindresultaat. Het kenmerkende beeld is het eikenbos en het berkenbos, het verschralende bostype. Wil men nu het botanisch gegeven uitbreiden dan zou men ook zwaardere gronden moeten vrijgeven voor bebossing. Het bestaande bos op aangrenzende schrale gronden laten uitdijen zal, dacht ik, niet zoveel om het lijf hebben, maar wanneer men op een nu kaal gebied bos laat ontstaan is dat honderd procent winst. Daarom pleit ik, als ruil, een vermindering van de 150.000 ha. Neem wat mij betreft de helft, maar dan in andere gebieden. Als dat tot heel andere resultaten kan leiden is dat waarschijnlijk te verkiezen boven de eerste gang van zaken.'

overbevolking

Is er sprake van een overbevolkingsvraagstuk?

'Dat is een mooi probleem in elk geval. In de natuur hangt alles samen met voedselketens, alles is in cirkels met alles verbonden; de een leeft op de ander. De ecologen bestuderen bv. de vraag of het energieverlies in een bepaald terrein zo klein mogelijk is. Nu is mijn gedachte dat wij op het ogenblik een dubbel energieverlies lijden. Ik meen dat de mens tegenover het

betrekken van voedsel uit de grond een arbeidsprestatie móet verrichten. Als de totale bevolking van de wereld in ruil voor de genoten energie de arbeidsprestatie volledig terugbrengt, dan dacht ik dat de overbevolking eigenlijk niet zo groot is. Maar het is op het ogenblik zo, dat wij de mens als directe energiebron uitschakelen. Vroeger was er een directe relatie van eten en werken per lid van de bevolking, maar daar hebben wij de industrie voor ingeschakeld. Voor iedere handeling die de mens van nature eenvoudig kan verrichten hebben wij machines geconstrueerd, en deze machines zijn in feite bezig de mens steeds meer uit te schakelen. Hij krijgt steeds meer vrije tijd. We hebben dus een enorm energieverlies: ten eerste kost de aanschaf van de machines grote hoeveelheden geld, terwijl ze in feite niet nodig zijn voorzover de mens het zelf zou kunnen, en ten tweede worden deze machines steeds weer vernieuwd. Het is een continu proces. Er wordt voor de mens een super-industrie gecreëerd voor onzinnige zaken. Bewegen, fietsen bv., is gezond, maar de speculatie op z'n gemakzucht maakt hem gek van een auto. Dat kan, maar dan moet hij werken. Vervolgens gaan we een home-train maken om die mens toch z'n beweging te geven. Dan krijg je de toestand dat deze intellectueel in huis een zinloze beweging maakt: tegen de muur fietsen. Echt weer fietsen kan niet meer, want dat is niet in het belang van de auto.

Bovenop de misschien noodzakelijke basis-industrieën ontstaat derhalve een soort superstructuur van idiote fabricages, die gecreëerd worden om arbeidsplaats te scheppen voor de mens die elders uitgestoten is. Wanneer men deze superstructuur elimineert kan datgene tot stand komen wat vroeger niet kon, nl. dat de mens in ruimte en tijd zelf aan het werk gezet wordt; de 'tegenwereld', die een andere vorm moet hebben dan wij nu kennen, kan gecreëerd worden, omdat een aantal mensen in wezen werkeloos is. In een tegenwereld kunnen ze weer zinvol aan de gang gaan. Je zou ze, op basis van zelfwerkzaamheid, weer allerlei dingen kunnen laten doen, die men vroeger misschien deed om z'n leeftocht te verdienen, maar die men nu 'vrijwillig' kan doen, alleen omdat het belangrijk is dat het milieu waarin je leeft tot een normale situatie teruggedraaid wordt.

Als de totale bevolking, de energiekuit — de biomassa van de mensheid — in z'n totaliteit zou werken, daadwerkelijk direct energie zou inbrengen, en het systeem zou dan nóg falen, dan zou je op bepaalde plekken de machine moeten inzetten. Dat gebeurt niet; delen van de wereld menen zich zelfs de luxe te kunnen permitteren om drie, vier dagen niets te gaan doen. Dan ben je volkomen in strijd met elk natuurlijk principe: wel eten, wel vegeteren, maar geen enkele produktie meer terugbrengen in het totale ecosysteem. Het energieverlies kun je je voorstellen als een lekke ballon, een enorm gat in het productieproces. Ik vind het onzinnig om, terwille van de instandhouding van de medische wetenschap, te besluiten de mens protheses te geven, onder de suggestie dat die

beter zouden zijn dan benen.

Nederland is met z'n oppervlakte overbevolkt, natuurlijk zijn we overbevolkt. En als er dan grote energielekken gaan optreden, doordat we bv. overgaan op een driedaags werksysteem, tja, dan wordt 't voor mij een vrijwel onverdragelijke toestand. Maar er is wel wat te doen aan overbevolking. Alle woestijnen zijn man-made, en ze nemen door erosie toe met een enorm gat in het productieproces. Ik vind het voor de bevolking, zeggen: laten we dan de wereld op die kale plekken eens met een enorme intensiteit aanpakken. Daarvan moeten we het belang gaan inzien. Alle woestijnen zijn man-made, behalve waarschijnlijk de Kalahari. In 1880 was 9% woestijnoppervlak, sindsdien is het 26% geworden. En de Sahara verbreidt zich met ettelijke mijlen per jaar.'

politieke beslissing?

Is het niet zo dat ons economisch systeem (de machine die steeds meer produceert en niet geneigd is minder te produceren) juist de overbevolking stimuleert. Nu kun je wel gaan praten over ecosystemen en die willen laten penetreren in de stad, onder aanvaarding van de bestaande politieke en economische situatie, maar zit je dan niet in een cirkelgang? Het is een vraag of het zinvol en redelijk is om dat uitgangspunt te laten bestaan; of je, bezig zijnde met ecosystemen, je niet tegelijk politiek zou moeten opstellen; heeft het niet pas werkelijk te maken wanneer tegelijk ook aan de andere kant begonnen wordt?

'Ik dacht dat de mens, als hij door de relatie met de natuur de gang van zaken beter in de gaten heeft, ook meer bereid zal zijn zichzelf de hand te houden. Ik dacht dat het vegetatieve voortwoekeren van menselijke populaties in steden ook een vluchtsituatie kan zijn. Hoe meer je de natuur erin haalt, hoe meer de mens geconfronteerd wordt met een harde wetgeving met het totaalbeeld. Dan zal hij dit totaalbeeld op den duur voor zichzelf aanvaarden. Des te gemakkelijker zal hij ook aanvaarden dat de dood een normaal verschijnsel is en niet zoveel mogelijk uitgesteld moet worden. We hebben immers ook de dood steeds verder weggeschoven omdat we het hele natuurlijke bestel kwijt zijn, het wordt helemaal een irreeël leven. Niet alleen dat we de dood willen wegschuiven, maar we willen ook de nakomelingschap via de reageerbuis gaan bepalen. We zijn bezig buiten iedere natuurlijke verhouding.'

namen noemen

Een foldertje (bevattende uitspraken van Le Roy en citaten van anderen), dat Le Roy wel gebruikt bij zijn lezingen, geeft een op het eerste oog niet zo duidelijk opsomming van namen: 'Viollet le Duc - Jugendstil - William Morris (Arts and crafts) - Frank Lloyd Wright - Berlage - Van Klíngeren - Piet Blom.' Waarom deze opsomming?

Eerste fase van het Kennedylaan-project aan de stadszijde; na verwijdering van de grond wordt puin aangevoerd waarmee niveauverschillen gecreëerd worden.

Stenen en grond worden gebruikt voor het maken van niveauverschillen in de strook aan de Kennedylaan in Heerenveen.

Puin van iedere afbraak was goed voor de Kennedylaan. Stenen en steenklompen werden gebruikt voor de opbouw van muurtjes en de aanleg van paden. Ze werden bovendien verspreid over de grond, waarop binnen enkele jaren een grote diversiteit aan planten moet groeien.

'Berlage bv. heeft de vergeefse strijd gevoerd tegen de industrialisatie; hij heeft, met William Morris, gestreden voor het behoud van de menselijke arbeid, ook als produktiesysteem. Zij ontkenden iedere vorm van machine-invoel. Dat hebben ze natuurlijk moeten verliezen; het was strijden tegen windmolens. Ik haal deze gegevens aan, omdat ik het systeem waarin ik leef, in tegenstelling tot Berlage en Morris, niet aanvecht. Maar ik ontken het recht van dit systeem om beslag te leggen op alle facetten van het leven. Dan wordt het dictatuur.

Ik zeg: jullie mogen doorgaan met je systeem van economie, maar geef mij gelegenheid om op bepaalde terreinen die tegenwaarde te kunnen aanbrengen, die ik nodig acht om jullie systeem bv. te kunnen opvangen als het in elkaar ploft, maar in elk geval om de tegenwaarde van het hele systeem te kunnen geven.

De Jugendstil noem ik omdat het een van de laatste stijlelementen in de kunst is die getracht heeft een relatie tussen vele dingen te leggen. Je zou kunnen zeggen dat met het werk dat ik begonnen ben iets soortgelijks aan de gang is, maar nu op basis van milieubeheer en milieuzorg, om dat element van milieuzorg als stimulans onder de werkzaamheden van de mensen te zetten. Zoals eens het geloof de stimulans is geweest om kathedralen te bouwen. Het was de motor van de hele cultuurhistorie. Je kunt een cultuur alleen maar op gang brengen als er een basis is waarop de mens betrokken raakt en als de mens de slinger heeft om de cultuur om te vormen.

De godsdienst is een afnemend verschijnsel, maar het milieu staat sterk in de belangstelling; misschien kan de mens in zijn milieu een stimulans vinden om zijn eigen omgeving te veranderen. Waarvan de Kennedylaan in Heerenveen een eerste begin is. Uitgangspunt is het milieu en het zo zuiver mogelijk omgaan met

Op een stuk grond van 1500 bij 18 meter aan de Kennedylaan in Heerenveen, een strook tussen twee wegen, kreeg Louis le Roy de gelegenheid zijn ideeën voor een naar natuurlijk evenwicht groeiende tuin uit te werken. Grond werd verwijderd; enorme hoeveelheden puin en stenen werden bij karrevrachten aangevoerd. Tot en met oude beddespiralen, roestige bromfietsen e.d. Daaroverheen weer aarde, zodat een (gedeeltelijk) golvend terrein ontstond. Hoogteverschillen bevorderen de verscheidenheid aan planten. Door het stapelen van stenen tot muurtjes, het graven van kuilen en het opwerpen van walleitjes, ontstaan verschillen in vochtigheid van de grond, met als gevolg dat er verschillende gemeenschappen kunnen groeien. Dit alles, evenals het aanbrengen van nissen, ter creatie van een microklimaat. Bovendien vindt Le Roy deze (bewust primitieve) opbouw uit esthetisch oogpunt van belang: de tuin als bouwwerk. Zoals in vroeger eeuwen door vele handen kathedralen gebouwd werden, moet hier een 'plantenkathedraal' ontstaan. De functie van de vormgever hierbij is die van begeleider. Het is onmogelijk om te spreken van de conceptie van één enkele man. Blijvende geïnteresseerdheid van veel mensen plus het eindeloos aandragen van materialen is in hoge mate bepalend voor de uiteindelijke complexiteit van de vorm. In het geheel is een overgang van stad (Heerenveen) naar land (Oranjewoud) ingebouwd: de muurtjes en hoogteverschillen, tot 2½ meter, met een vrij open beplanting en vrij veel gecultiveerde soorten, zijn te vinden aan de stadszijde. Geleidelijk worden de hoogteverschillen kleiner en verschijnen meer wilde planten, totdat de begroeiing op het laatst zeer gesloten is. Bij het radiaalgevoel plaatsen van de bouwvolumina in steden is, aldus Le Roy, een diepe penetratie van natuurlijke elementen gemakkelijk te realiseren; bij het tangentiaal bouwen rond een kern wordt het afgesloten karakter van de stad versterkt en de relatie met het natuurlijke milieu bemoeilijkt.

de elementen, maar tevens zie je dat de esthetica weer een nieuwe impuls krijgt: er ontstaan nieuwe vormgevingen uit. Zo goed als het geloof de stimulans is geweest tot het vormen van de complexe kathedraalsituatie, kan het milieu stimulans zijn, kathalysator, om een vormgeving in gang te zetten, die weer bepaald wordt door massaliteit. Zodat er weer een complexe cultuur ontstaat.

Viollet le Duc is de herstelmeester geweest, die geprobeerd heeft om waarden van oude culturen te vernieuwen, door veelal het uiterlijk aspect over te nemen, zoals de neo-stijlen deden. In tegenstelling tot Viollet le Duc ga ik niet bij m'n voorgangers te rade vanwege de uiterlijkheden, maar om te zien hoe men werkte. Ik wil het werksysteem overnemen en proberen daarmee in deze wereld tot een andere vormgeving te komen.

Frank Lloyd Wright is de architect voor wie de natuur stimulans was, en die zijn bouwwerken altijd in relatie met de natuur gebracht heeft. Hij deed het echter altijd voor de geldbezittende happy few. De gedachten van Wright zijn beslist goed, maar ik wil ze inbrengen in het totale leefaspect. Je kunt niet zeggen dat gebouwen van Wright typerend zijn voor de architectuur uit die tijd; 't is society-architectuur. Net zoals nu een rijkard een huis laat bouwen door Aldo van Eyck. Dat is ook weer de man die er buiten staat. Evenals Piet Blom met z'n menselijke ideeën. Hij wordt in dit systeem niet geaccepteerd, hij loopt aan de periferie. Piet Blom heb ik aangehaald om het typische voorbeeld van de huizen op palen voor Twente. Omdat ik in Friesland zit vind ik dat een wat wonderlijke gang van zaken; ik zou dergelijke huizen liever in ons drassige land willen hebben. Op zandgrond in Twente een huis op palen zetten is eigenlijk onlogisch. Zouden we in Friesland de huizen op palen zetten, dan konden we het boezemwater vasthouden; we zouden de zoetwaterbronnen binnen hebben. Omdat de huizen hier allemaal beneden peil staan moeten we zoetwater over de dijk gooien en vragen we een professor om van zout water weer zoet water te maken. We gooien zoet water met miljarden kubieke meters over de zeedijk heen. Als we volgens natuurlijke principes werken doen we wat iedere inboorling doet: de wegen wat hoger leggen en de huizen op palen zetten. Dat staat wel gek, maar het is een natuurlijk antwoord op de situatie; wij wonen nu eenmaal in een deltagebied.'

vormgever

Hoe noemt u zichzelf bij voorkeur: schilder, landschapsarchitect, tuinman, tekenleraar, vormgever?

'Het laatste, omdat het overkoepelend is. Je zou kunnen zeggen, maar dat klinkt natuurlijk nogal idioot, dat ik het universele van de mens doelbewust nastreef. Niet dat ik universeel ben, maar ik streef ernaar, waarschijnlijk op een laag plan. Het universalisme stel ik als voor-

waarde, omdat ik het met de Zwitserse filosoof Alexis Carrel, die *Man the unknown* geschreven heeft, eens ben, dat het specialisme als een gevaar aangemerkt moet worden. Het specialisme is een eenzijdige benadering van de menselijke situatie; ik zou veel liever als verbindingschakel aan de voet van alle specialistische torens een soort relatie leggen. Ik ben van oordeel dat je door het denken in relaties ook ver kunt komen.

De Grieken en de Renaissance-mens wisten bepaald niet veel. Op het ogenblik is via scholen en universiteiten het analytisch denken enorm hoog opgevijseld; wij weten enorme hoeveelheden gegevens, we weten zoveel gegevens dat we er doodgewoon niet meer uitkomen. Te veel feitelijkheden kunnen een blindering vormen. Je moet dus een realtie zien te leggen tussen de gegevens. Ik zoek een relatiepatroon van denken, zodat er weer een zeker verband ontstaat. Dan ben je nooit (bv.) een landschapsdeskundige in specialistische zin. Een uitspraak van ir. Jac. Tillema: 'Het zou nodig kunnen zijn dat naast mannen die veel weten van weinig ter correctie en vooral ter completering ook diegenen te hulp zouden moeten worden geroepen die weinig weten van veel'. Ik vind het belangrijk dat juist iemand van de Orde van Nederlandse Raadgevende Ingenieurs zo iets zegt; als vakman ziet hij de nadelen van de specialisatie, hij ziet dat iedereen de basis kwijtraakt. Iemand moet eronder gaan zitten om de zaak weer aan te schroeven.'

Louis G. le Roy, Prins Bernhardweg 25, Oranjewoud.

redactie

redacteuren Dick A. van Ruler, D. van Woerkom
redactieraad Ir. J. Cannegieter, C. P. M. van Empelen, ir. M. Hugenholtz, Kho Liang Ie, ir. F. R. Klein, mevr. E. W. Smith-Romeyn, ir. W. R. de Vries

secretariaat Mej. A. Kattenberg, Keizersgracht 321, Amsterdam, telefoon (020) 22.81.11*

lay-out Floris Guntenaar

abonnementen

nederland Afd. Tijdschriften, C. de Boer Jr. n.v., Zeverijnstraat 6, postbus 507, Hilversum, telefoon (02150) 1.30.51*, postgiro 4.23.47 (tnv plan)

Abonnementsprijzen franco per jaar (bij vooruitbetaling aan de uitgever te voldoen): Nederland, Ned. Antillen en Suriname f 57,—; buiten Benelux f 85,—; studie-abonnementen (onder overlegging van een verklaring van inschrijving) f 40—

Abonnementen zijn ook verkrijgbaar via de boekhandel. Zij worden stilzwijgend telkens voor een jaar verlengd indien niet voor 1 december een opzegging is ontvangen. Met betaling kan worden gewacht tot de administratie voorgecodeerde acceptgirokaart resp. nota toezendt. Losse nummers: f 6,50, incl. BTW

belgië Uitgeverij De Branding n.v., Korte Winkelstraat 15, Antwerpen, telefoon 03 - 33.27.39, postrekening: 1 05 11. Prijs per jaar: Bfr. 700. Losse nummers: Bfr. 100

advertenties

Afd. Tijdschriften, C. de Boer Jr. n.v., postbus 507, Hilversum, postgiro 4.23.47 (tnv plan), telefoon (02150) 1.30.51*, telex 1.32.01

inhoud augustus

- 2 Redactioneel/Editorial
- 3 Nota werkgroep 'De Pijp'/Statement of action group 'De Pijp'
- 7 Enige overwegingen n.a.v. het Amsterdamse Muziektheater/Some considerations in connection with the new opera-house Amsterdam/by Louis Andriessen
- 9 Recreatief Centrum 's Hertogenbosch/Recreational Centre 's Hertogenbosch/by The art-council 's Hertogenbosch
- 22 Bericht der wakkeren/Statement of the action group cultural centre Amstelveen/by The action group Amstelveen
- 25 Centrum functies/Functions for a cultural centre/by ir. G. J. Meijer
- 32 Een speelstadje/A recreational centre for Amersfoort/architect O. Greiner
- 36 Structuurplan creatief centrum Haarlem/A structural plan for a creative centre for Haarlem/architect C. Dam
- 41 Theater voor mensen/Theatre for people/architect J. P. Kloos
- 48 Het museum: een bijzondere opgave?/The museum: a particular problem?/by ir. J. Leering